

ESTUDIS D'HISTÒRIA AGRÀRIA

ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA AGRÀRIA
27

Sumari

DOSSIER: ARQUEOLOGIA I HISTÒRIA AGRÀRIA

- 13 Construcció i evolució del parcel·lari agrícola a l'Horta de València. La partida del Reialenc en el senyoriu de Torrent (segles XIII-XVI)
Construction and development of the agricultural plot in Horta de Valencia. The part named Reialenc of the feudal Torrent (XIII-XVI)
Ferran Esquilache Martí
- 43 Després de les *villae*. La transformació del camp al nord-est català en els segles VI i VII a partir de l'exemple de Vilauba / Villa Alba (Pla de l'Estany)
After the Villae. The transformation of the countryside in the northeastern Catalan from the example of Vilauba / Villa Alba (Pla de l'Estany) (sixth and seventh centuries)
Pere Castanyer, Joaquim Tremoleda, Lúdia Colominas, Ferran Antolín
- 67 Assentaments i espais agraris medievals al Baix Ebre i al Montsià: una anàlisi diacrònica
Settlement and medieval agrarian spaces in Baix Ebre and Montsià: a diachronic analysis
Ramon Martí Castelló, Joan Negre Pérez
- 91 Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica
Late Antiquity and Early Medieval rural settlements in Catalunya Vella: an archaeological synthesis
Cristian Folch, Jordi Gibert, Ramon Martí
- 115 L'assentament de Mas Xirgu (Girona). Recursos econòmics i socials a l'inici de l'edat del ferro
The establishment of Mas Xirgu (Girona). Economic and social resources at the beginning of the Iron Age
Maribel Fuertes Avellaneda

- 137 Aprofitament de recursos i produccions en l'àmbit rural a la Catalunya medieval:
aproximacions des de l'arqueologia
*Use of resources and production in rural areas in Catalonia medieval: approaches
from archeology*
Marta Sancho i Planas

MISCEL·LÀNIA

- 155 Continuitats i canvis en el sistema agrari dels Països Catalans (segles XIV-XV)
*Continuities and changes in the agricultural system of the Catalan Countries (XIVth-
XVth centuries*
Ferran Garcia-Oliver

DOSSIER

Arqueologia i història agrària

Construcció i evolució del parcel·lari agrícola a l'Horta de València. La partida del Reialenc en el senyoriu de Torrent (segles XIII-XVI)

Construction and development of the agricultural plot in Horta de Valencia. The part named Reialenc of the feudal Torrent (XIII-XVI)

*Ferran Esquilache Mart**

Resum

Un dels dubtes dels investigadors de la història agrària valenciana ha estat saber com es va repartir la terra entre les famílies pageses després de la conquesta del segle XIII. En aquest treball, en primer lloc, s'analitza aquest procés en una partida de l'Horta de València que estava situada dins del senyoriu feudal de Torrent, emprant diverses tècniques que s'han agrupat sota la denominació d'arqueologia agrària. Seguidament, s'intenta veure com va evolucionar el parcel·lari mitjançant la comparació de les dades arqueològiques amb les extretes de la documentació escrita, aplicant-hi mètodes estadístics.

Paraules clau: arqueologia agrària, irrigació, parcel·lars, Horta de València.

Abstract

How land was distributed among peasant families after the 'reconquest' of the Kingdom of Valencia from the Muslims has been one of the main questions for researchers of Valencian agrarian history. This paper seeks, firstly, to analyse this issue focusing on a specific part of the L'Horta de Valencia area, located in the manor of Torrent, by using various techniques from what is known as agrarian archaeology. Secondly, the evolution of the structure of the land is analysed, comparing archaeological data to those obtained from written sources, through statistical methods.

Keywords: agrarian archaeology, irrigation, plots, L'Horta de Valencia.

* Doctor en història medieval per la Universitat de València (ferran.esquilache@gmail.com)
Rebut I-2015. Avaluat: XII-2015. Versió definitiva: I-2016.

Per bé que Marc Bloch (1999) va indicar la importància dels plànols cadastrals com a font d'informació històrica ja a les primeres dècades del segle xx, els investigadors de la història agrària s'han apropiat tradicionalment als parcel·lars agrícoles quasi exclusivament a partir de documentació escrita. Tanmateix, és evident que aquesta metodologia presenta limitacions, especialment per als segles en què no hi ha registres seriat i sistemàtics que indiquen mesures de superfície. Per això, l'anàlisi de parcel·lars agrícoles ha de ser un dels punts fonamentals de la nova arqueologia agrària. Per a analitzar un parcel·lari amb una metodologia arqueològica es poden emprar tot un seguit de tècniques que ja són ben conegudes en el context de l'arqueologia extensiva o del paisatge, com ara la prospecció i l'anàlisi morfològica, però també presenten limitacions per si soles. Això no obstant, quan combinem les diverses tècniques arqueològiques amb l'ús de sistemes d'informació geogràfica (SIG) i amb una anàlisi estadística de la documentació escrita, es pot fer un acostament molt més minuciós als parcel·lars i extraure'n una major quantitat d'informació històrica. Comptat i debatut, es tracta d'intentar comprendre, a través de la combinació de diverses tècniques d'anàlisi, com ha estat la construcció inicial dels parcel·lars agrícoles i com han evolucionat amb el temps, de manera que arribem a conclusions sobre els mecanismes socials que hi han intervingut al llarg dels segles (Ballesteros, Kirchner *et al.* 2010: 188).

Aquesta és la intenció del present treball, que està centrat en una zona concreta i delimitada de l'Horta de València que ha estat agafada com a mostra representativa: una partida anomenada «el Reialenc» en època moderna, que formava part del senyoriu feudal de Torrent. Com que es tracta d'un espai irrigat, s'han emprat les tècniques de l'arqueologia hidràulica (Kirchner 2010), combinant així la prospecció per a reconstruir sobre un plànol el sistema i el parcel·lari amb la seua anàlisi morfològica, i també amb documentació escrita, que fonamentalment ha estat un capbreu del segle xvi.¹

L'objectiu primer d'aquest treball serà intentar veure com es va construir el parcel·lari irrigat d'un senyoriu feudal de l'Horta de València després de la conquesta del segle XIII, tenint en compte el resultat positiu dels primers intents sobre Montcada i Benifaraig, també a la mateixa comarca, on hi va haver un repartiment de terres entre els grups socials que participaren en la conquesta de Madnat Balansiya (Guinot i Esquilache 2012). Així, caldrà comprovar si el procés de divisió i repartiment de la terra per part d'una senyoria entre els seus vassalls pagesos es va produir d'una manera semblant o diferent a la del reialenc, on hi va haver més diversitat social entre els beneficiaris.

El segon objectiu serà intentar copsar com va evolucionar posteriorment el parcel·lari agrícola, tenint en compte que estem parlant del parcel·lari real, físic, i no de la propietat de la terra. Es tracta, doncs, de comparar el parcel·lari original que s'ha pogut reconstruir a partir de la prospecció arqueològica amb el que registra una font escrita en un moment concret posterior —que malauradament haurà de ser bastant tardà— per veure si ha canviat amb el temps i, si és així, saber com ho ha fet. Això permetrà comprovar amb una major fiabilitat si les conclusions que s'han extret fins ara sobre les superfícies de parcel·les a partir únicament de documentació escrita —que veurem després amb més detall— són correctes o cal matisar-les.

1. La prospecció hidràulica i el buidatge de les dades del capbreu els vaig fer l'any 2007 junt a Vicent Royo Pérez. Uns primers resultats de la recerca van ser presentats conjuntament al IV Congrés d'Història de l'Horta Sud, que va tenir lloc a Torrent aquell mateix any, però les actes mai no s'han arribat a publicar, i el present article és una reelaboració final molt més acurada, extensa i definitiva d'aquella primitiva recerca. He d'agrair a l'esmentat Vicent Royo que m'haja permès emprar les dades que vàrem extraure tots dos conjuntament, i també als avaluadors els consells que m'han donat per a millorar aquest article.

Contextualització històrica i descripció de l'àrea d'estudi

Jaume I féu donació dels *castra et villas* de Torrent i Silla a l'orde de Sant Joan de l'Hospital de Jerusalem el 1233, quan la conquesta del Regne de València tot just havia començat. Malgrat això, el senyoriu feudal de Torrent es va crear *de facto* el 1238, quan els hospitalers van prendre possessió de l'alqueria amb la rendició dels seus habitants andalusins. Torrent era en aquell moment una típica *qarya* de la perifèria del *bwd* de Madnat Balansiya, formada per un nucli principal de cases a prop de la torre —el *castrum* dels documents—, alguns altres nuclis més petits o barris (*bra*) al seu voltant —dels quals coneixem Ğennint i Ban Sa'd—, i, finalment, un parell de rafals —anomenats Rhal Mas'd i Rhal Furtin— a la perifèria del territori propi de l'alqueria (fig. 1). De fet, aquests assentaments estaven units per un sol sistema hidràulic, que posteriorment rebria el nom de séquia Major de Torrent, el qual estava alimentat per diverses fonts naturals que conflueixen al barranc del mateix nom, on hi havia l'assut.

Tanmateix, al senyoriu de Torrent hi havia un altre espai irrigat situat al nord d'aquest barranc conegut més tard com la partida del Reialenc, que és la que s'analitza en aquest treball (fig. 1). La seua principal particularitat, pel que ara ens interessa, és que pertany a l'àrea regada per les séquies derivades del riu Túria i que, per tant, forma part de l'Horta de València. No té res a veure, doncs, amb el sistema de la séquia Major de Torrent, ni amb res propi de l'alqueria andalusina. Així doncs, és una incògnita com aquesta zona va passar a formar part del senyoriu, però pareix lògic pensar, amb la documentació disponible a la mà, que ja existia alguna mena de relació entre la *qarya* de Torrent i aquesta partida abans de la conquesta.

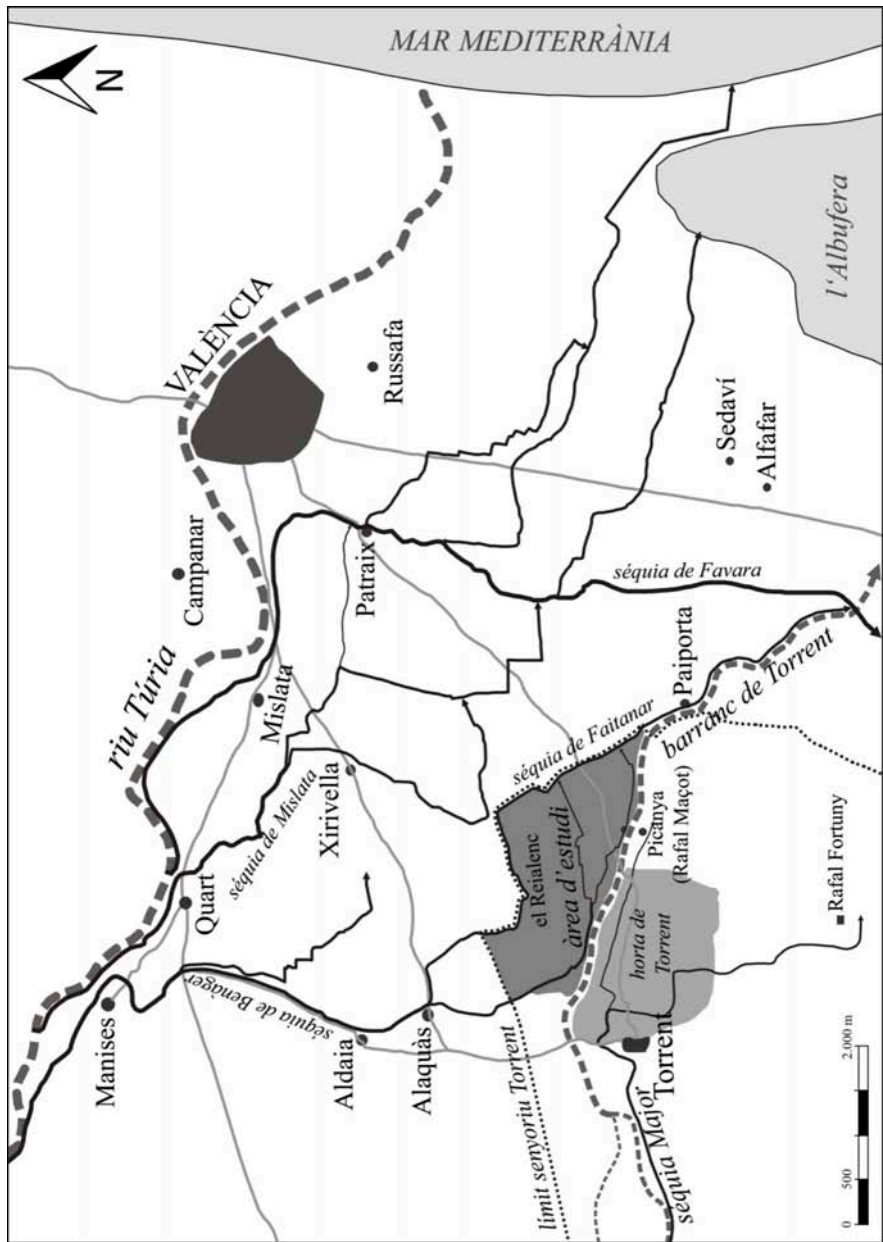
Fet i fet, aquí existia una altra alqueria andalusina, de la qual no s'ha conservat cap referència escrita coneguda, però que ha pogut ser detectada amb la prospecció, com veurem després amb més detall. Per tant, es pot deduir que el *castrum* esmentat als documents de donació de 1233 i de 1237, que en realitat és una gran torre d'alqueria del segle XII,² acomplia les mateixes funcions que els *busn* rurals i segurament tenia alguna mena de territori fiscal assignat que els feudals interpretaren com un districte castral. En conseqüència, quan el rei va donar a l'orde de l'Hospital el *castrum et villa* de Torrent, en realitat els estava atorgant tot el districte de la torre, que incloïa no sols l'alqueria de Torrent amb els seus barris i rafals, sinó també la situada al nord del barranc i tot el seu territori propi, que és l'àrea d'estudi.³

Durant tota la baixa edat mitjana i moderna, aquesta zona situada al nord del barranc fou una partida rural que no es considerava dins del terme del lloc de Torrent, sinó un apèndix del senyoriu territorial de l'orde de l'Hospital. L'únic nucli de poblament concentrat al Reialenc era un petit grup de cases anomenat Vistabella, situat junt al barranc, prop del camí Reial de Torrent a València, que es va formar en algun moment indeterminat al llarg del segle XIV. Pel que fa al topònim «Reialenc», força estrany en el context senyorial, probablement s'explica per

2. La datació, identificada recentment a través de proves de carboni-14, és una comunicació personal de l'arqueòloga Lourdes Roca Fernández, a la qual vull agrair la deferència.

3. Es tracta només d'una hipòtesi que no està confirmada, però la idea es basa en un document aportat pel senyor de Sollana en un plet de 1252 en el qual s'afirma que abans de la conquesta els andalusins de l'alqueria de l'Alcaïcia, situada prop de l'Albufera, pagaven els seus impostos al caid de la torre de Sollana, que els rebia en nom de l'emir de Balansiya. Això ens permet saber ara que els districtes fiscals basats en torres existien i que el cas de Torrent podria ser similar. El document de 1252 és esmentat i citat per P. Guichard (2001: 216 i 477).

Figura 1
Sistema hidràulic de Quart-Benàger i emplaçament de l'àrea d'estudi

la jurisdicció. El comanador de Torrent tenia la jurisdicció criminal dels llocs de Torrent i Pica-nya (l'antic Rhal Mas'd), situats al sud del barranc, però no la d'aquesta partida del senyoriu territorial, emplaçada al nord, que pertanyia al rei i estava en mans del justícia de la ciutat de València. Es pot deduir que, per això, els administradors de la comanda hospitalera de Torrent s'hi referien com «el Reialenc», perquè era jurisdicció del rei, i altres vegades com a «Censal del Comanador», ja que eren els censos emfitèutics l'única renda que rebia la senyoria d'aquesta partida, i no cap altre ingrés (Royo 2002).

El sistema hidràulic: les séquies de Benàger, del Terç i de Faitanar

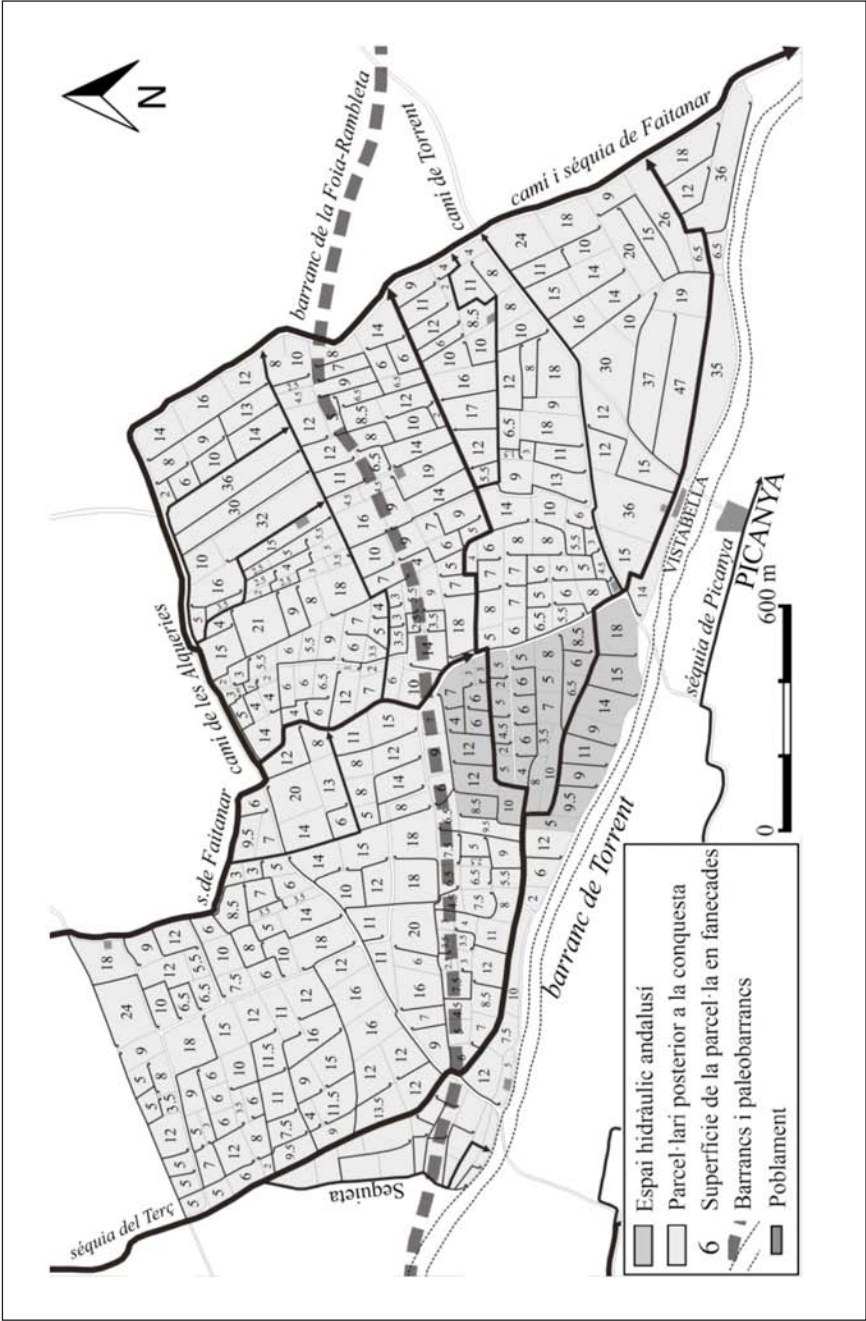
La partida del Reialenc de Torrent s'irriga amb la séquia de Quart, Benàger i Faitanar, que és el nom d'un dels vuit sistemes hidràulics que formen l'Horta de València. El primer tram des de l'assut és paral·lel al riu i serveix simplement de transport, fins que passat Manises apareix el primer partididor proporcional del sistema, que divideix l'aigua en dues parts iguals. A l'esquerra naix la séquia de Quart pròpiament dita, que regava l'horta d'aquesta antiga alqueria andalusina i posterior senyoriu feudal (Esquilache 2011). I a la dreta, la séquia de Benàger, que circula cap al sud fins a la localitat d'Alaquàs, on hi ha emplaçat un altre partididor proporcional junt al seu molí, el qual divideix Benàger en dos canals més (fig. 1). A la dreta d'aquest segon partididor es troba la séquia del Terç, que com el seu nom indica rep una tercera part de l'aigua de Benàger, i segueix en direcció sud fins a arribar al barranc de Torrent, ja dins de l'àrea d'estudi (fig. 1). I a l'esquerra de l'esmentat partididor del molí d'Alaquàs naixia originàriament la séquia de Faitanar —tot i que després se'n va modificar el traçat—, que també arriba a l'àrea d'estudi d'una manera quasi paral·lela a la del Terç, però a una certa distància per raons topogràfiques que tot seguit veurem amb detall.

En definitiva, doncs, són els dos canals principals en els quals es divideix la séquia de Benàger els que delimiten la zona d'estudi. La séquia del Terç ho fa per l'oest i pel sud (tot i que realment pel sud és el barranc de Torrent qui la delimita) i la séquia de Faitanar, pel nord i per l'est (fig. 1). A més a més, aquests són els dos canals de distribució de l'aigua, ja que a partir d'ells surten els diversos braços secundaris i les regadores: des del Terç en direcció cap a l'est i el nord, i des de Faitanar cap a l'oest i el sud, fins a confluïr ambdós àmbits de reg al bell mig de l'àrea d'estudi. Tot plegat es pot veure amb detall a la figura 2, que és una completa reconstrucció del sistema hidràulic i del parcel·lari associat que s'hi genera, feta amb la prospecció hidràulica. L'excepció és el cantó sud-est, que és una zona ocupada actualment per un polígon industrial i que, per tant, ha calgut reconstruir amb plànols cadastrals antics.

El medi físic: hidrografia i pendents del sòl

Des d'un punt de vista geogràfic, l'element més destacat de l'Horta Sud, i de l'àrea d'estudi en particular, és el barranc de Torrent, que la delimita pel sud. Es tracta d'una típica rambla mediterrània, seca la major part de l'any, que naix a les serres de Bunyol i desemboca a l'albufera de València, arreplegant pel camí les caigudes d'altres petites rambles i barrancs que li aporten

Figura 2
Reconstrucció del sistema hidràulic i del parcel·lari original de l'àrea d'estudi

així aigua de fonts naturals. Al pas per la plana al·luvial de València, el seu caixer és ample i bastant profund, per això a penes genera pendents al territori del voltant, ja que aquests es limiten a les motes que hi ha a banda i banda.

Tanmateix, l'àrea d'estudi no és una zona plana; ans al contrari, presenta forts pendents dins del que es pot esperar en una planura al·luvial costanera. Aquests pendents estan generats per un altre barranc de molta menys entitat i que actualment és un paleocanal que no s'aprecia en la fotografia aèria perquè està tot terrassat i cultivat. Tot i això, mentre s'efectuava el treball de camp se'n va poder copsar perfectament l'existència i, de fet, apareix reflectit a la toponímia amb el nom de la subpartida de la Foia. En definitiva, és aquest paleocanal, i els pendents de sòl que hi genera, allò que explica el traçat del sistema hidràulic i la direcció en què flueix l'aigua de reg. Faitanar rega des del nord cap al sud, mentre que el Terç rega en direcció contrària, del sud cap al nord, fins que les seues regadores acaben confluint al bell mig de l'àrea d'estudi, que és en realitat el paleocanal (fig. 2). A més, cal fer notar el recolze que es produeix al traçat de la séquia de Faitanar just en aquest punt, que els seus constructors es van veure obligats a fer per a superar la depressió generada per aquest paleocanal i mantenir així la cota de circulació de l'aigua.

Dins de l'àrea d'estudi, la séquia del Terç es divideix en dos braços més petits, que s'obren en direccions divergents com a conseqüència d'altres pendents menors del sòl. Existeix, igualment, una depressió a la part nord-oest, tot i que no arriba a formar-se un paleocanal, ja que només s'aprecia per la direcció del reg. Finalment, resta fer referència al quadrant sud-est, el triangle format pel barranc, la séquia de Faitanar i el camí Reial de Torrent (fig. 2), que és la zona que actualment està urbanitzada. Sembla que era un espai bastant més planer que la resta, cosa que va permetre construir parcel·les més grans, com veurem després.

La xarxa viària, el poblament i les partides

Per completar la descripció de l'àrea d'estudi cal fer referència a la xarxa viària. El principal camí que travessava la zona és l'anomenat camí Reial de Torrent que, provinent de València, hi entrava pel sud-est, travessant la séquia de Faitanar, i arribava al barranc, el qual es creuava abans sense pont, baixant i pujant pels laterals de la rambla. Derivat d'aquest camí podem veure un tram curt del camí de Vistabella i Picanya, que també travessava el barranc de la mateixa manera, per tal d'arribar fins a aquesta segona població.

La segona via de circulació més important de la nostra àrea és el camí de les Alqueries, que és el que vertaderament vertebrava l'accés a la major part de les parcel·les de la partida del Reialenc. Precisament rebia aquest nom per això, perquè només servia per a anar a les alqueries que hi havia disseminades per tota la partida, que després seran estudiades amb detall. I el tercer camí que travessa la zona és l'anomenada senda d'Alaquàs, que servia per a comunicar Picanya amb aquesta població emplaçada al nord-oest. A diferència dels dos anteriors, de probable origen andalusí, aquest altre s'adapta al parcel·lari, de manera que és necessàriament posterior. De fet, és probable que diversos dels seus trams foren construïts simultàniament al parcel·lari per a donar accés als camps, i només posteriorment es van unir formant una única via de comunicació entre ambdues poblacions.

Finalment, cal fer referència a les subpartides, o paratges, que hi havia a la gran partida del Reialenc, una informació que resulta necessària per a poder entendre després l'anàlisi parcel·laria. Els topònims que han arribat al segle xx són pràcticament els mateixos que es detecten als capbreus del segle xvi i es poden emplaçar sobre el plànol de la figura 3. A la part nord-oest s'esmenten la partida de l'Alter i la de l'Alqueria de Na Martina. A continuació s'empra el nom de camí de les Alqueries per referir-se a les parcel·les que hi ha a banda i banda d'aquest camí. Al sud, entre el barranc de Torrent i el paleocanal de la Foia, està encaixada la partida allargassada de Tormonet. A la part nord-est de l'àrea d'estudi trobem una zona molt regular dividida en dues parts, que s'anomena al nord Cadiretes i al sud la Foia; de fet, l'explicació d'aquest darrer nom és molt evident. Una mica més al sud hi ha la partida dels Dissabtes, que es diu així perquè era el dia de la setmana que rebia l'aigua. I, finalment, al quadrant sud-est, tenim les partides de la Creu de Vistabella i del Malpàs (per la forma de creuar el barranc), que és la zona més plana adés esmentada.

Anàlisi morfològica del sistema i el parcel·lari del Reialenc

El plànol de la figura 2 representa una completa reconstrucció del sistema hidràulic i del parcel·lari associat dins de l'àrea d'estudi. Per a elaborar-lo, ha calgut prospectar tota la zona indicada —excepte la petita superfície ja urbanitzada— indicant sobre un plànol cadastral actual el traçat dels canals principals i dels secundaris, però també totes i cadascuna de les regadores que permeten introduir l'aigua en les parcel·les, així com la direcció de la circulació de l'aigua per a identificar els pendents del sòl. A més a més, s'han assenyalat els límits de terrassa, cosa que permet diferenciar les divisions parcel·làries bàsiques, pròpies del sistema, de les efectuades posteriorment per la fragmentació de la propietat de la terra. I així, el que emergeix és la reconstrucció planimètrica del parcel·lari que es va construir originàriament, el qual és conseqüència directa del traçat de les séquies principals, dels camins i de l'aterrament que va anivellar el sòl per a permetre la irrigació en un terreny que tenia pendents.

Si observem aquest plànol, doncs, el primer que crida l'atenció és que no som al davant d'un parcel·lari ortogonal com els que ja han estat detectats en altres zones de l'Horta de València com Aldaia (Esquilache 2011), i en altres hortes valencianes com Vila-real (Guinot i Selma 2012), que són de construcció posterior a la conquesta del segle xiii. De fet, es pot veure molt bé com la major part del parcel·lari és regular, però ha estat encaixat entre els canals principals de circulació, de manera que es pot proposar que aquests canals són més antics i, per tant, d'època andalusina molt probablement, com veurem tot seguit amb més detall. Segurament també ho són el camí Reial de Torrent i el de les Alqueries, que són les principals vies de comunicació i creuen el parcel·lari d'una manera independent, sense adaptar-s'hi.

Tanmateix, no tot el parcel·lari de l'àrea d'estudi presenta una morfologia uniforme; cal diferenciar per zones. El de la zona occidental (partides de Na Martina i del camí de les Alqueries) presenta una marcada tendència a la regularitat, bo i adaptant-se a la topografia, però sense arribar a formar una estructura en graella com en el cas dels parcel·laris ortogonals. És allò que R. González Villaescusa (2002: 445) va anomenar molt encertadament «regularitat orgànica». Però per a entendre-ho bé cal diferenciar entre els conceptes d'ortogonalitat i regu-

laritat, ja que un parcel·lari ortogonal sempre és regular, però no tots els regulars són ortogonals. Així, la tendència a la construcció de parcel·les quadrangulars, pròpia dels parcel·laris irrigats, però adaptant-se a la topografia i a altres elements estructurals, és la típica dels espais hidràulics que no s'han construït del tot *ex novo*, sinó que s'han encaixat entre infraestructures anteriors com camins i canals (Guinot 2007; Esquilache 2011).

Tot indica que som al davant d'un cas així, però és evident que això no data el parcel·lari, ja que si bé les séquies i els camins principals pertanyen, sense gaire dubte, al període andalusí, no sabem quan ha estat construït el parcel·lari que s'hi ha encaixat. Això no obstant, una marcada tendència a la regularitat ens està indicant —d'acord amb l'experiència sobre altres parcel·laris semblants— que és posterior a la conquesta cristiana del segle XIII (Esquilache 2011 i 2015; Guinot i Esquilache 2012). De fet, l'argument més contundent és la mesura de la superfície de les parcel·les. Al mateix plànol de la figura 2 s'indica la superfície, en fanecades valencianes, de totes i cadascuna de les parcel·les que hi ha a l'àrea d'estudi, les quals han estat mesurades mitjançant un SIG.⁴ I el que més crida l'atenció és la gran presència del número 6 i de molts dels seus múltiples, com ara 9, 12, 15, 18, 21, 24, 30, 36, etc. Això s'explica perquè el sistema foral valencià de mesures de superfície agrària és de base sis (una jovada són sis cafissades, i una cafissada són sis fanecades), i totes aquestes mesures en fanecades que es repeteixen representen en realitat una cafissada, cafissada i mitja, dues cafissades, etc., fins a les sis cafissades que fan la jovada.

Amb tot, cal admetre que, si bé aquestes xifres són majoritàries, també hi ha una gran presència d'altres que no són múltiples del sis, cosa que és lògica si tenim en compte l'adaptació de les parcel·les a l'aterrament i a les infraestructures prèvies, com s'ha indicat adés, les quals no sempre permetien als agrimensors la delimitació de la mesura desitjada. En qualsevol cas, allò que ens mostren les superfícies és que som al davant d'un parcel·lari construït en base al sistema de mesures agràries establert per Jaume I als Furs de València, cap a finals de 1238, cosa que el data inevitablement en un moment posterior, i no andalusí.

D'altra banda, la zona de Tormonet, que és la partida més allargassada situada al sud i que està encaixada entre el paleocanal de la Foia i el barranc de Torrent, presenta unes parcel·les molt menudes i relativament irregulars en la seua part més occidental, però és molt evident que és conseqüència del paleocanal, que aquí és bastant profund. Això no obstant, una mica més endavant, quan el barranc i el paleocanal ja comencen a distanciar-se, es pot apreciar com els braços de reg de la séquia del Terç també comencen a dividir-se i formen una estructura arborescent que apunta a l'existència d'un possible espai hidràulic andalusí. De fet, no sols ho indica la forma arborescent del sistema en aquesta zona, sinó també la forma campaniforme del perímetre exterior que el tanca, que s'identifica molt bé en el seu final (límit est) pels girs

4. Les mesures es presenten en tot el treball en fanecades valencianes perquè resulta més coherent indicar la superfície en la mesura en què han estat construïdes originàriament les parcel·les, però es poden convertir fàcilment al sistema mètric decimal tenint en compte que una fanecada són 831,096 m². D'altra banda, cal advertir que a causa del sistema que s'ha emprat per a mesurar les parcel·les poden haver-hi errades, ja que segons el punt de la fotografia aèria en què s'indique al programa on és el límit de la parcel·la, es poden afegir o llevar alguns metres quadrats a la superfície total indicada, de manera que s'ha optat per arrodonir les mides evitant decimals, amb l'excepció de la mitja fanecada. Al cap i a la fi, allò més important per a aquest treball no és la mesura exacta de cada parcel·la, sinó la que els contemporanis li suposaven, i la documentació ens demostra que a l'edat mitjana i en bona part de la moderna rarament es tenien en compte els decimals en les mesures agràries.

de 90° que fan els canals de circulació de l'aigua, cosa que indica que han estat allargats amb posterioritat. També el fet que el límit el tanque un camí o que l'espai hidràulic delimitat estiga recolzat directament sobre el pendent del paleocanal són trets indicatius de la presència d'espais irrigats andalusins. En definitiva, com es pot apreciar a la figura 2 en un color més obscur, és bastant segur que en aquesta zona existia un espai hidràulic andalusí de 23 ha, anterior, per tant, a la conquesta cristiana i a la resta del parcel·lari que l'envolta, com els que ja han estat detectats en altres llocs de l'Horta de València, amagats entre ampliacions i densificacions parcel·làries dels sistemes hidràulics andalusins.⁵

Aquest espai hidràulic andalusí pertanyia a una *qarya* de l'existència de la qual no hi ha cap referència documental o toponímica, tot i que és evident que existia. No hi ha manera d'estar-ne segurs només amb la informació disponible per ara, però pareix raonable proposar com a hipòtesi que aquesta alqueria era la dels Ban Ağğər, la tribu berber que dona nom a la séquia de Benàger; la qual, segurament, pertanyia a l'etapa final del període andalusí al districte de la torre de Torrent, d'acord amb la hipòtesi establerta en l'apartat anterior. Sobre la datació d'aquest espai, només a partir de la morfologia no podem saber-ne res, però allò important per al tema que ens ocupa és constatar-ne l'existència en el moment de la conquesta del segle XIII i saber que ja existien unes infraestructures prèvies d'irrigació a la zona que van ser reutilitzades i que han sobreviscut, modificades, fins avui.

Finalment, el parcel·lari de la part oriental del Reialenc, que és el de les partides de Cadi-retes, la Foia, Dissabtes i Malpàs, és molt semblant al de la part occidental que ja hem vist, però presenta algunes característiques pròpies. En aquest cas, només la séquia de Faitanar, que fa de límit exterior al nord i a l'est, és encara d'origen andalusí, perquè més endavant, fora de l'àrea d'estudi, s'hi han detectat més espais hidràulics anteriors a la conquesta que eren irrigats per Faitanar (Esquilache 2015). La resta de séquies de la zona oriental, incloent-hi els braços de la séquia del Terç, són ampliacions posteriors, com es pot apreciar clarament pels canvis de traçat de 90° que es produeixen a partir de l'espai hidràulic andalusí, i també per la morfologia del parcel·lari que generen.

El que més crida l'atenció, sens dubte, és la morfologia quadrangular de l'espai que hi ha al quadrant nord-est de l'àrea d'estudi, tot i estar adaptat al traçat de la séquia de Faitanar, perquè la rectitud del seu perímetre exterior contrasta molt amb les formes més orgàniques de la resta del sistema. Del que no hi ha cap dubte és del seu origen feudal, i no sols per la seua morfologia, sinó perquè aquest requadre presenta una superfície exacta de 20 jovades (60 ha), i en la part central té una amplària de 18 cordes forals de longitud (734 m). De fet, com deia, al plànol es pot apreciar com els braços secundaris que porten l'aigua a aquest espai fan girs abans d'arribar-hi per tal d'adaptar el seu traçat a una mesura exacta, tant el que divideix l'espai per la meitat com el que el tanca pel sud, per tal que hi haja unes 10 jovades a cada banda (fig. 3). Tot i això, també cal dir que el parcel·lari de dins del requadre no és diferent de la resta, i especialment el de la part sud està molt condicionat pel paleocanal de la Foia i els pendents que hi genera. Però pel que fa a la forma del perímetre, que ja havia cridat abans

5 Tanmateix, cal fer notar que el parcel·lari interior d'aquest espai andalusí no es diferencia gaire en forma i superfície de la resta del parcel·lari que l'envolta, un fet que, per ara, no té explicació i que també s'ha pogut detectar en altres casos, com ara a l'espai hidràulic andalusí de Benifaraig (Guinot i Esquilache 2012). Pel que fa a altres espais hidràulics andalusins similars que han estat detectats, vegeu també el cas de Quart de Poblet (Esquilache 2011).

l'atenció d'altres autors (Guinot 2007: 206), només a partir de la morfologia no hi ha cap raó que explique la seua construcció amb una forma tan estranya en comparació amb la resta del parcel·lari.

Pel que fa al parcel·lari situat fora del requadre, cal dir que el de la partida dels Dissabtes és realment una continuació de l'anterior, encaixat entre el límit del requadre i el camí Reial de Torrent. A més, el parcel·lari de la partida del Malpàs i de Vistabella no presenta cap diferència estructural amb la resta, només s'adapta a la forma triangular del perímetre format pel barranc, la séquia de Faitanar i el camí ja esmentat. Realment, doncs, allò que caracteritza més aquesta partida és la topografia prèvia, que era molt plana i que va permetre la construcció de parcel·les extraordinàriament grans en comparació amb la resta de l'àrea estudiada, algunes per damunt d'una jovada (3 ha).

En definitiva, el que ens diu l'anàlisi morfològica del sistema hidràulic i el parcel·lari associat de la partida del Reialenc és que som al davant d'un espai hidràulic construït majoritàriament després de la conquesta cristiana del segle XIII sobre una base andalusina més antiga, que és l'horta de 23 ha identificada en la zona central, així com també els braços principals que són de circulació de l'aigua i les vies de comunicació. Així, doncs, a la part occidental, el parcel·lari regular ha estat encaixat entre infraestructures prèvies, en base als pendents del sòl, mentre que la part oriental s'ha creat tota de bell nou, però a partir de l'allargament dels braços andalusins, amb un traçat adaptat a les necessitats mètriques del nou parcel·lari, tot i estar condicionat igualment per la topografia.

La colonització

Una vegada analitzada la morfologia del sistema hidràulic i el parcel·lari en el Reialenc, i establert també el seu origen en època feudal —amb l'única excepció de l'espai hidràulic andalusí dels Ban Ağğēr—, és el moment de contextualitzar-ne històricament la construcció. Així doncs, caldrà veure com es va dur a terme el procés de colonització posterior a la conquesta cristiana en aquest senyoriu, i més concretament en el Reialenc. Primer analitzant el problema de quanta terra de regadiu va establir l'orde de l'Hospital als nous pobladors, i on ho va fer. I segon, analitzant com es va fer el repartiment de terres entre aquests colons.

El problema de la quantitat de terra establerta al Reialenc el 1248

Després de la conquesta de 1238, l'orde de l'Hospital va mantenir la població indígena andalusina al nou senyoriu de Torrent. Deu anys després, però, Jaume I va ordenar l'expulsió de tots els musulmans del Regne de València arran de la guerra de 1247-1248; i, malgrat que la major part de les senyories van ignorar el manament reial, els ordes militars el van acomplir fidelment. Així, fou el 1248 quan es va procedir a l'expulsió dels andalusins de Torrent i es van portar nous colons cristians per a poblar el lloc, treballar la terra i pagar les rendes. La carta de poblament esmenta exactament cinquanta colons —i, a més, en dóna els noms— als quals l'Hospital va establir en emfiteusi «centum quinquaginta iovatas terre in regadivo alqueriis

nostre de Torrent, inter vos taliter dividendas», de les quals cadascun dels colons «habeat et percipiat pro parte sua tres iovatas completas in regadivo» (Guinot 1991: doc. 75).

Evidentment, allò normal seria pensar que aquestes 150 jovades, que són 450 ha, les van establir a l'horta pròpia de l'alqueria andalusina de Torrent, que com hem vist adés és la del costat sud del barranc, regada per la séquia Major (fig. 1). El problema, però, és que no hi cabien totes. Aquesta horta no ha estat mai estudiada i, a més, està molt mal conservada, de manera que no podem ni tan sols especular sobre la seua superfície real al segle XIII. Tot i això, segons la documentació d'època moderna, l'horta de Torrent tenia 270 hectàrees el 1570, i 275 el 1754 (Pérez Medina 1985: 118; Royo 2002: 90), que són unes noranta jovades en mesura foral valenciana.⁶ Com que les fonts naturals que nodreixen aquest sistema són bastant limitades, es pot pressuposar que la superfície total de l'horta es va mantenir estable des del segle XIII fins al XVIII, de manera que, si només s'hi van poder establir noranta jovades de les 150 donades als cinquanta colons en la carta de poblament de 1248, això vol dir que encara en faltaven seixanta per arribar a la xifra total.

És evident que aquestes seixanta jovades que falten només les podem situar en la partida del Reialenc, a la part nord del barranc, ja que no hi havia cap altre sistema hidràulic dins del senyoriu. Ara bé, l'horta del Reialenc, que és la zona d'estudi d'aquest treball, té aproximadament 300 hectàrees de superfície total, que són unes cent jovades. Així doncs, si suposem que el 1248 només se n'hi van establir seixanta (180 ha), això vol dir que encara en van restar quaranta (120 ha) que no ho van fer.

Les tres jovades (9 ha) donades en emfiteusi a cadascun dels cinquanta colons són una xifra estàndard en el context de les heretats pageses de regadiu que es van donar a la València del segle XIII, que solien estar al voltant de les dues o tres jovades. Són, de fet, la superfície màxima que pot treballar raonablement una família cristiana típica de la societat feudal, basada en el nucli conjugal (Torró 1990: 81). Per tant, és evident que, malgrat existir capacitat al senyoriu per a establir més terra irrigada als colons, l'Hospital va preferir deixar de banda en aquell moment aquestes 40 jovades sobrants del Reialenc amb una finalitat desconeguda. Potser, fins i tot, com a reserva senyorial, tot i que és una superfície massa extensa per al que sol ser habitual en les reserves senyorials valencianes del segle XIII i, en qualsevol cas, la documentació disponible no permet afirmar-ho.

Tot açò no passaria de ser una simple hipòtesi raonable de treball si no fos perquè hi ha indicis, a partir d'altres fonts, que pareixen reforçar la idea que es van establir 60 jovades al Reialenc el 1248 i se'n van reservar 40 més. En un capbreu senyorial de les possessions emfitèutiques de Torrent, que es va fer el 1592 i que veurem detalladament més endavant, es van capbrevar al Reialenc només 58,3 jovades (175 ha) de les cent (300 ha) que realment hi ha,⁷ una xifra pràcticament idèntica a les seixanta jovades (180 ha) que teòricament s'haurien establert el 1248 en aquesta partida. Podria semblar una coincidència, perquè possiblement hi havia terres que no foren capbrevades per raons d'ocultació, per haver estat enfranquides després o, d'una manera més inversemblant, per no estar cultivades en aquell moment. Però

6. En aquesta xifra no van incloure les terres de Picanya, que no va pertànyer a l'Hospital fins al 1260. A més, el sistema hidràulic no es va ampliar en aquesta localitat fins a uns anys després.

7. Arxiu Municipal de Torrent (AMT), Q-101 (2).

fins i tot deixant de banda que 120 ha és una xifra massa elevada per a l'ocultació, o per a restar incultes al regadiu en un període d'expansió agrària al secà com és el segle *xvi*, aquesta terra que manca al capbreu devia estar distribuïda d'una manera aleatòria per tota la partida. Tanmateix, quan agrupem per subpartides les parcel·les declarades al capbreu pels emfiteutes, en sumem la superfície total i ho representem sobre un plànol (fig. 3), ens podem adonar que les 175 hectàrees capbrevades el 1592 estan concentrades en una mateixa part del Reialenc, mentre que les parcel·les que no apareixen al capbreu són a l'altra part de la partida.

Així, les subpartides esmentades al capbreu són l'Alter, Na Martina, el camí de les Alqueries, Tormonet i Malpàs (representades en diversos colors a la figura 3).⁸ Però no apareix ni una sola parcel·la emplaçada a les partides de Cadiretes, la Foia o els Dissabtes, ni amb aquests noms ni amb d'altres de diferents propis del segle *xvi* (amb un únic color a la figura 3). Així doncs, vist el seu emplaçament, i tenint en compte que la superfície total capbrevada al Reialenc són quasi seixanta jovades (180 ha) —de manera que, necessàriament, la terra no capbrevada són quaranta jovades (120 ha)—, la causalitat deixa de ser la resposta més probable. Pareix raonable proposar, doncs, almenys com a hipòtesi, que les jovades establertes als colons de 1248 són les que encara pagaven censos (10 sous per jovada) i es capbrevaren al segle *xvi*. Mentre que les que no es van establir el 1248, per una raó que per ara se'ns escapa, eren franques al segle *xvi* i per això no apareixen al capbreu, que està format només per les terres emfiteutiques que pagaven censos a la senyoria.

Ultra això, per arrodonir encara més la hipòtesi, cal fer notar que les terres capbrevades pertanyen al sector occidental i meridional del Reialenc (Na Martina, Alqueries, Tormonet, el Malpàs), que s'ha construït encaixat entre les infraestructures prèvies (fig. 3). Mentre que la zona no capbrevada és l'oriental (Cadiretes, la Foia i els Dissabtes), amb una morfologia més regular gràcies a l'allargament dels braços andalusins, i que, per tant, ha estat construïda d'una manera diferent. Potser també en un moment diferent. Estaríem parlant, doncs, de dues fases distintes de construcció del parcel·lari: una de primera del 1248, a la part occidental i meridional, amb una superfície de 180 ha; i una segona fase de 120 ha, que no pagava censos al segle *xvi*, en la qual es va afegir el parcel·lari de la part oriental, i que per ara no es pot datar d'una manera concreta.

Els lots de la colonització

Un dubte de la historiografia, per l'ús de la documentació escrita com a única font d'informació, ha estat saber si les donacions inicials fetes durant el procés de repartiment reial, o els establiments dins el marc senyorial, eren explotacions compactes o estaven dividides en unitats de treball més petites, és a dir, en parcel·les (Mira 2004: 169). Evidentment, hi ha indicis que apunten cap a la disgregació (Torro 1990: 81; Furió 1997: 156), però no és gens clar fins a quin nivell arribava. Arqueològicament, tot pareix indicar que a l'Horta de València les donacions i els establiments es feien amb conjunts de parcel·les, quasi sempre concentrades en un

8. Hi ha parcel·les per a les quals no es va declarar la subpartida en què estaven situades i apareixen amb un genèric «Censal del Comanador». Però confrontant els noms dels veïns les he assignades a una subpartida o a una altra. També s'esmenta una micropartida, la Foia d'en Guerret, que no he pogut situar amb seguretat, però que deu ser a Tormonet.

mateix lloc, però no és clar en quins casos es construïen posteriorment dins d'uns límits designats pels agrimensors i en quins les donacions eren realment lots de parcel·les que ja existien (Guinot i Esquilache 2012: 262-268).

En el cas del Reialenc de Torrent que ens ocupa, per ara només s'ha pogut veure, per l'anàlisi morfològica, que les parcel·les físiques construïdes originàriament en base a la cafissada eren més petites que les explotacions establertes a la carta de poblament. D'altra banda, sembla evident que les 150 jovades per als cinquanta colons es van haver de repartir entre l'horta de Torrent i la del Reialenc, perquè totes no cabien al sud del barranc. Això no obstant, la terra d'aquests dos espais irrigats no ha de tenir necessàriament la mateixa qualitat, i és evident que tampoc no existeix la mateixa distància des d'ambdues hortes fins al nucli d'habitatge, de manera que pareix probable que les heretats de tres jovades dels cinquanta colons no es van establir completes en un lloc o en l'altre, sinó que es van donar dividides, com a mínim, entre ambdós espais hidràulics. El problema és saber com es van repartir les heretats, i si es va fer en tots els casos la mateixa divisió.

La idea més lògica és que, si les 150 jovades es van establir en un 60% a l'horta de Torrent (noranta) i en un 40% a la del Reialenc (seixanta), les heretats dels colons també es degueren repartir en aquesta proporció. És a dir, 1,8 jovades (5,4 ha) a Torrent i 1,2 (3,6 ha) al Reialenc, que en cafissades serien 10,8 i 7,2, respectivament. Realment són xifres ben estranyes, que no tenen cap lògica en el context dels repartiments del segle XIII, quan les donacions de terra i els establiments emfitèutics sempre es feien en xifres redones. Per tant, estariem parlant al Reialenc de lots o mitges heretats de set, de vuit o de nou cafissades, com a molt. Però quan intentem reconstruir aquests lots sobre el plànol, el resultat és força estrany, com podem apreciar a la figura 4, ja que no és possible fer lots de parcel·les amb la mateixa superfície. S'hi poden fer d'una manera bastant raonable diversos lots de set cafissades, de vuit, de nou, de deu, i fins i tot de dotze, però no cinquanta lots iguals de qualsevol d'aquestes mesures. En conclusió, doncs, es tracta d'un cas força distint al que ja es va estudiar a Montcada, també a l'Horta de València, on els lots igualitaris d'una jovada que es van repartir entre ells els membres de la milícia de Calataiud el 1240 van poder ser reconstruïts prou raonablement, encaixats entre els canals de reg i els camins (Guinot i Esquilache 2012).

Per descomptat, és impossible dir si la figura 4 és una reconstrucció més o menys fidedigna dels lots lliurats als colons el 1248, o almenys aproximada. No és possible fer-ho amb les tècniques actuals i la informació disponible. Es tracta d'un intent de comprendre, a partir de l'experimentació sobre el plànol amb un SIG informàtic —que permet mesurar les parcel·les i sumar els lots—, com es va poder fer el repartiment de la terra en heretats. El resultat, en aquest cas, al contrari del que es va veure a Montcada, és que no es van poder repartir lots de parcel·les amb una superfície similar. En conseqüència, la hipòtesi proposada ací és que les tres jovades per família es van dividir entre ambdós espais hidràulics, però en parcel·les que anaven soltes, més o menys disperses, segons les diverses qualitats del sòl, i no concentrades en un únic lot compacte en cadascun dels espais hidràulics del nord i el sud del barranc.⁹

9. Per exemple, quan el 1499 el comanador i la universitat de Torrent van arribar a un acord per a substituir el cens en espècie de la carta de poblament, que encara es pagava així a l'horta del sud del barranc, per un cens en moneda, es va dividir tota l'horta en tres parts o «mans» que pagarien censos distints, segons la qualitat de la terra i l'accés a l'aigua (Royo 2002: 57; Pérez Medina 1985: 67).